

انجام دادن برخی کارهای مستحب و پرهیز از انجام پاره‌ای کارهای مکروه است؛ هر چند برخی چون شافعی هر کار مطلوب، خواه واجب و خواه مستحب، را از آداب دانسته‌اند.^۲ واژه حرمین* تشبیه حرم به معنای محیط پیرامون مکان‌های مقدس است^۳ که به طور خاص به حرم مکی و مدنی گفته می‌شود^۴ و هر گاه مطلق به کار رود، به معنای حرم مکی است.^۵ بر پایه روایات، حدود حرم به فرمان خداوند متعالی و از طریق جبرئیل برای ابراهیم علیه السلام مشخص شده^۶ و ایشان نشانه‌هایی را برای شناسایی آن نهاده است.^۷ با این حال، مصادیق حدود حرم در روایات و اقوال فقها دچار اختلاف و معمولاً به طور تقریبی معین شده است.^۸

مدینه نیز مانند مکه، حرمی معین دارد که شامل مسجد نبوی و مناطق پیرامون آن می‌شود و احکام آن در مواردی با حرم مکه

بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ لسان العرب: ابن منظور (م. ۷۱۱ق.)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق؛ لغت نامه: دهخدا (م. ۱۳۳۴ش.) و دیگران، تهران، مؤسسه لغت نامه و دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ش؛ مجمع الزوائد: الهیثمی (م. ۸۰۷ق.)، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۲ق؛ مسند احمد: احمد بن حنبل (م. ۲۴۱ق.)، بیروت، دار صادر؛ معجم احادیث المهدی: علی الکوثرانی، قم، المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق؛ المیزان: الطباطبایی (م. ۱۴۰۲ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ق؛ نجات بخشی در ادیان: محمد تقی محصل، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۹ش؛ نور الثقلین: العروسی الحویزی (م. ۱۱۱۲ق.)، به کوشش رسولی محلاتی، اسماعیلیان، ۱۳۷۳ش؛ وسائل الشیعه: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ق.)، قم، آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۲ق؛ الهدایة الکبری: حسین بن حمدان الخصیبی (م. ۳۳۴ق.)، بیروت، البلاغ، ۱۴۱۱ق؛ هزاره گرایسی: حسین توفیقی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ش.

فرج‌الله میرعرب

آداب الحرمین: مجموعه‌ای از

شایسته‌ها و نشایسته‌های حج‌گزاری و

زیارت مکه و مدینه

آداب جمع ادب و به معنای رسوم و روش‌های پسندیده^۱ و در اصطلاح به مفهوم

۲. البحر الرائق، ج ۱، ص ۵۶؛ القاموس الفقہی، ص ۱۷؛ معجم الفاظ الفقہ الجعفری، ص ۲۲.

۳. العین، ج ۳، ص ۲۲۱؛ لغت نامه، ج ۶، ص ۷۷۸۷؛ فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۵۲۱، «حرم».

۴. جمہرۃ اللغه، ج ۱، ص ۵۲۱؛ لغت نامه، ج ۶، ص ۷۷۹۲، «حرم».

۵. جواهر الکلام، ج ۵، ص ۶۰؛ معجم لفة الفقہاء، ص ۱۷۸.

۶. المجموع، ج ۷، ص ۴۶۲؛ سبل الہدی، ج ۱، ص ۲۰۱.

۷. مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۳۶۷؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۱۱.

۸. الحج و العمرة فی الكتاب والسنة، ص ۵۱-۵۵.

۱. لغت نامه، ج ۱، ص ۴۳؛ فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۶، «ادب».

تفاوت دارد.^۱

آداب الحرمین به مجموعه‌ای از کارها و پرهیزهای ناواجب گفته می‌شود که زائر برای پاسداشت حرمت این دو مکان به جا می‌آورد^۲ و در منابع روایی و فقهی از آن‌ها به مستحبات تعبیر شده است.^۳ هر یک از اعمال حج، خود، آدابی دارد که به تفصیل در مدخل مرتبط خواهد آمد؛ اما این‌جا به همه آداب حج و حرمین نگرشی جامع داریم. این آداب به دو دسته مشترک و اختصاصی تقسیم می‌شوند.

◀ آداب مشترک: این دسته از آداب در

هر دو حرم مکی و مدنی شده و گاه حتی در دیگر مکان‌های مقدس شایسته مراعات‌اند.

▼ ۱. احترام، فروتنی و وقار: این

خصوصیت زائر مسجدالحرام با تأکید بر پیراستگی از تکبر و خودخواهی به هنگام ورود، در چندین روایات بیان و پاداش آن، آمرزش گناهان شمرده شده است.^۴ این ادب را در حرم پیامبر ﷺ نیز سفارش کرده‌اند.^۵ پرهیز از حمل سلاح و آشکار کردن آن در

مکه و مدینه^۶ یکی از مظاهر همین ادب و احترام است. خوابیدن در مسجدالحرام و مسجدالنبی نیز مصداقی از بی‌احترامی و مکروه شمرده شده است.^۷

▼ ۲. طهارت: آراستگی به هر دو گونه طهارت ظاهری و باطنی در حرم مکی و مدنی مطلوب است. خداوند به ابراهیم و اسماعیل علیهم‌السلام فرمود: فرود آید و پیش از درآمدن به حرم غسل کنید. و آن دو نیز چنین کردند.^۸ درباره حرم پیامبر نیز بر این توصیه تأکید^۹ و چند غسل مستحب برای هر دو مکان ذکر شده است؛ از جمله: غسل زیارت‌خانه خدا و نیز ورود به شهر مکه، حرم مکی، خانه کعبه، شهر مدینه، حرم مدنی، و مسجدالنبی، و نیز غسل از منزل یا بئر میمون در محله ابطح پیش از ورود به مسجدالحرام.^{۱۰}

▼ ۳. بیرون نیامدن در اوقات خاص:

بیرون نیامدن از مکه و مدینه در روز جمعه پیش از گزاردن نماز جمعه^{۱۱} و نیز بعد از ظهر هر روز پیش از خواندن نماز ظهر و عصر، از

۶ من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۵۲؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۵۸-۳۵۹.

۷ غنائم الایام، ج ۲، ص ۲۴۲؛ تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۳۷.

۸ الکافی، ج ۴، ص ۲۰۲.

۹ اتحاف الزائر، ص ۴۱.

۱۰ الرسائل العشر، ص ۱۶۸؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۷۳؛ نزهة الناظر، ص ۱۶.

۱۱ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۲۶؛ بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۱۳۲.

۱. تذکرة الفقهاء، ج ۷، ص ۳۸۰؛ جامع المقاصد، ج ۳، ص ۲۷۷.

۲. نک: الموسوعة الفقهية الميسرة، ج ۱، ص ۸۵.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۴۰۱؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۱۴-۳۳۲؛ مستند الشیعه، ج ۱۳، ص ۳۴۲.

۴. الکافی، ج ۴، ص ۴۰۱؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۲۱.

۵. اتحاف الزائر، ص ۱۰۹.

۱۲۵، ۱۲۷، ۱۵۸؛ آل عمران/۳، ۹۶-۹۷؛ مائده/ ۵، ۹۷؛ حج/۲۲، ۲۶^۵ نیز هر کار که موجب هتک حرمت حرم به ویژه بیت الله شود، جرم و حرام^۶ و مصداق آیه ﴿وَمَنْ يُدِ فِيهِ بِالْحَادِ يُظْلَمِ نُذِقُهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ (حج/۲۲، ۲۵) شمرده شده است.^۷

آداب مکه عبارت‌اند از:

۱. **ورود و خروج:** شایسته است زائر با آرامش و وقار از شمال مکه و در صورت امکان از عقبه مدینین وارد شود و از عقبه ذی طوی^۸ در جنوب مکه، بیرون رود^۹. نیز برای رعایت فروتنی، پیاده شدن از وسیله نقلیه از دروازه مکه تا مسجدالحرام سفارش شده است^{۱۰}. همچنین برای یکسانی و پرهیز از تبعیض، پوشیدن لباس احرام از نقطه ورود به حرم برای همگان حتی غیر حاجیان دارای فضیلت است.^{۱۱}

۲. **مجاورت بیت الله الحرام:** اقامت در مکه برای مدتی کمتر از یک سال نیکوست؛ خورنده در آن مانند روزه‌دار و رونده در آن

آداب حرمین است.^۱

۴. گزاردن نمازهای واجب در

حرمین: گزاردن نمازهای واجب در مسجدالحرام و مسجدالنبی از آداب هر دو حرم است^۲. همچنین تخییر میان قصر و اتمام، از فضایل ویژه این دو مکان و حائر حسینی و مسجد کوفه به شمار می‌آید.^۳

۱. آداب اختصاصی مکه: آداب

اختصاصی را در سه بخش مکه، مسجدالحرام و کعبه یاد می‌کنیم.

۱. مکه: سرزمین مقدس مکه و حرم امن

الهی ویژگی‌هایی از این دست دارد: مکان بزرگ‌ترین و شکوهمندترین اجتماع مؤمنان و موحدان و جایگاه نزول رحمت و برکت و آیات الهی است و بیت‌الله الحرام، نخستین خانه توحیدی، در آن قرار دارد. بزرگداشت و حفظ حرمت حرم از دیرباز مورد توجه ساکنان و زائران بوده است^۴. از این رو احکام و آدابی ویژه، خواه واجب و خواه مستحب، برای زیارت آن تعیین شده است. (نک: بقره/۲،

۵. نک: وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۳۴-۳۳۶.
 ۶. تفسیر سمرقندی، ج ۱، ص ۳۲۴؛ المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۱۰۵؛ جواهر الکلام، ج ۴۱، ص ۳۴۵.
 ۷. الکشاف، ج ۳، ص ۱۶۳؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۴۱.
 ۸. جامع احادیث الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۵۵، ۳۵۹.
 ۹. نک: المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۵۵؛ المعتمد، ج ۵، ص ۴۷۹.
 ۱۰. «کتاب الحج».
 ۱۱. جواهر الکلام، ج ۲۰، ص ۴۵۷-۴۵۸.

۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۴۳؛ النهایه، ص ۲۸۶؛ الوسیله، ص ۱۹۱.
 ۲. اتحاف الزائر، ص ۳۰-۴۱؛ بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۳۸۱؛ جامع عباسی، ص ۳۵.
 ۳. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۴۲؛ مصباح المتهجد، ص ۷۰۸؛ وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۵۴۹.
 ۴. الاحتجاج، ج ۲، ص ۴۳-۴۴؛ الخرائج، ج ۱، ص ۲۴؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۲۱-۳۲۲، ۳۴۴-۳۴۹.

به سان عبادت کننده است. البته مانند دراز مدت در آن جا مکروه شمرده شده؛ زیرا مایه قساوت قلب است و موجب می شود این مکان مقدس در نگاه شخص مجاور همانند دیگر مکان ها جلوه کند و جایگاه ویژه خود را از دست بدهد. نیز دفن اموات در حرم مستحب است، هر چند بیرون از آن وفات یافته باشند.^۱ همچنین ارتکاب هر گونه گناه در آن جا، مایه نکوهش دوچندان و عذاب الهی است.^۲

ج. پرهیز از ساخت بنا بلندتر از کعبه: بر پایه روایتی، برای هیچ کس شایسته نیست که بنایی بلندتر از کعبه بسازد.^۳ از همین روی، ساختن خانه ای که کعبه را از دیدگان بیوشاند، مکروه است.^۴

د. پرهیز از اجاره دادن منازل: سفارش شده که مکیان خانه های خود را اجاره ندهند.^۵

ه. حراست از اموال زائران: نگاهداری از اموال زائران خدا فضیلت ویژه دارد.^۶

و. طهارت بدن و لباس: رعایت پاکی و پاکیزگی لباس و بدن در همه جای شهر مکه

توصیه شده است.^۷

ز. نگاه به کعبه: فراوان نگرستن به کعبه از هر نقطه شهر مکه، مطلوب و ارزشمند است.^۸

ح. تکرار زیاد ذکر خدا و قرائت قرآن: بنا به برخی روایات، ختم قرآن و تکرار ذکر در شهر مکه، فضیلت دوچندان و پاداش فراوان دارد.^۹ نیز پرهیز از عوامل غفلت از یاد خدا مانند خواندن اشعار^{۱۰}ی که مایه دوری از یاد خدا گردد^{۱۱}، تکدی^{۱۲} در حرم الهی، محروم ساختن گدایان^{۱۳} و درخواست بازپس دادن طلب^{۱۴} توصیه شده است.

ط. نوشیدن آب زمزم و خوردن گیاه اذخر: نوشیدن آب زمزم مستحب و از آداب زائر مکه شمرده شده است.^{۱۵} نیز جویدن «اذخر»^{۱۶} (گیاه معروف مکه) مستحب است.^{۱۷}

ی. تیمار بیماران: هنگام اقامت در مکه،

۷. بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۱۹۳؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۱۴، ۳۱۸؛ جواهر الکلام، ج ۱۹، ص ۲۷۸.

۸. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۰۵؛ کنز العمال، ج ۱۲، ص ۱۹۷.

۹. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۸۲-۳۸۳، ۴۶۴-۴۶۵.

۱۰. الکافی، ج ۴، ص ۳۶۷؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۱۸۰.

۱۱. وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۸؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۹۵.

۱۲. وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۸؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۹۵.

۱۳. الاقتصاد، ص ۳۰۳؛ تحریر الاحکام، ج ۲، ص ۱۱۶.

۱۴. المیسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۵۵.

۱. الدروس، ج ۱، ص ۴۷۱؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۴۰-۳۴۳.

۲. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۴۱؛ الحدائق، ج ۱۷، ص ۳۴۶.

۳. احیاء علوم الدین، ج ۳، ص ۵۴-۵۵؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۴۳.

۴. صهیای حج، ص ۲۶۰.

۵. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۶۷.

۶. الکافی، ج ۴، ص ۵۴۵؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۹۹-۴۰۰؛ مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۳۲۰.

– همراه نماز و دعا در آن -؛ قبرستان ابوطالب* که به آن حجون و جنة المعلى گفته می شود و عبدمناف جد اعلای پیامبر ﷺ، عبدالمطلب جد پیامبر، ابوطالب عموی پیامبر و بسیاری از بزرگان و بنا بر قولی آمنه بنت وهب مادر پیامبر در آنجا مدفون اند^۶ (← قبرستان ابوطالب)؛ خانه خدیجه، خانه ارقم بن ابی ارقم (محل تجمع پیامبر و مسلمانان در ۴ سال دعوت پنهان) - همراه نماز در آن -؛ غار حرا* در جبل النور (محل عبادت پیامبر قبل از نبوت و جایگاه نزول وحی)؛ غار ثور* در کوه ثور که پیامبر در آغاز هجرت در آنجا پنهان شد.^۷

۲. مسجد الحرام: پاره ای دیگر از آداب به مسجد الحرام اختصاص دارند:

ا. ورود از باب بنی شیبه*: ورود از این در را نماد زیرپا نهادن مظاهر طاغوت شمرده اند؛ زیرا گفته اند که بت هبل در این جا مدفون است.^۸

ب. خواندن اذن دخول و دعاهای مأثور: شایسته است زائر هنگام ورود به مسجد، پای را برهنه کند و با متانت و وقار بر آستانه باب بنی شیبه در داخل مسجد ایستاده،

پرستاری از بیماران فضیلت دوچندان دارد.^۱
 ک. نیت تکرار حج: تصمیم برای آمدن مجدد به حج، از آداب و سبب طول عمر شمرده شده است. نیز تصمیم برای بازنیامدن به حج، مایه کوتاهی عمر است.^۲

ل. فروافکندن چشم و رعایت حیا و عفت: حیاورزی در حرم بیش از مکان های دیگر سفارش شده است. نیز زنان باید از زینت نمایی پرهیز کرده، لباس حیا پوشند و در جای هایی گام نهند که با مردان در آمیخته شوند.^۳

م. پیاده شدن از وسیله نقلیه: شایسته است هر که به مکه درون می شود، از سر تواضع و فروتنی در برابر خدای متعالی، در ورودگاه مکه از مرکب فرود آید و پیاده رود.^۴

ن. خواندن دعاهای مأثور ویژه حرم مکی: این دعاها در منابع حدیث و دعا، به تفصیل آمده اند.^۵

افزون بر خانه خدا، مکان های متبرک دیگر نیز در مکه جای دارند که باریافتن به آن ها از آداب زیارت مکه است: محل زاده شدن پیامبر

۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۴۵؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۹۹.

۲. وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۱۰۷؛ مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۵۳.

۳. نک: التمر الدانی، ص ۶۶؛ مناسک الحج، ص ۱۱۴.

۴. الکافی، ج ۴، ص ۳۹۸-۴۰۰؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۱۴-۳۱۵.

۵. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۲۱.

۶. الدروس، ج ۱، ص ۴۶۸؛ مناسک الحج، ص ۱۶۸-۱۷۱.

۷. الدروس، ج ۱، ص ۴۶۸؛ اعمال الحرمین، ص ۱۴۳-۱۴۶.

۸. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۳۸؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱، ص ۴۲۲؛ احیاء علوم الدین، ج ۳، ص ۶۶.

دعای ورود به مسجد را بخواند.^۱ بعد از ورود به مسجد نیز خواندن دعاها یی سفارش شده است.^۲

ج. حفظ حرمت مسجد الحرام: انجام هر کار با شائبه توهین به خانه خدا و مسجد الحرام نهی شده است. برخی حج گزاران هنگام حضور در حرم به شیوه ای خاص موسوم به «احتباء» در برابر کعبه می نشستند که با حرمت حرم مغایرت داشت و امام صادق (علیه السلام) آنان را از این کار بازداشت.^۳

د. خواندن نماز عید: گزاردن این نماز در مسجد الحرام بیش از دیگر مکان ها فضیلت دارد و مستحب شمرده شده است.^۴

۳. کعبه معظمه: پس از ورود به مسجد، مراعات برخی آداب برای پاسداشت حرمت کعبه روا است:

ا. خواندن دعاها یی خطاب به کعبه: مخاطب ساختن کعبه و گفتن «الحمد لله الذی عظمک و شرفک و کرمک و جعلک مثابةً للناس و أمناً و مبارکاً و هدی للعالمین»^۵ و نیز نگاه به حجرالاسود و گفتن «الحمد لله الذی هدانا لهذا و

ما کننا لنهتدی لولا أن هدانا الله...» مستحب دانسته شده است.

ب. استلام* حجرالاسود: مستحب است زائر هنگام نزدیک شدن به حجرالاسود دست ها را فراز آورده، حمد و ثنای خدا را بگزارد و بر محمد و خاندان او درود فرستد و قبولی اعمال را درخواست کند و در صورت امکان با دست ها و اندام هایش حجرالاسود را مسح کند و بیوسد؛ و اگر ممکن نباشد، به حجرالاسود اشاره کرده، دعای مخصوص آن را بخواند.^۶ اما اگر در پیرامون حجرالاسود ازدحام بیند، سزا است از دور سلام دهد و از نزدیک شدن به آن بپرهیزد.^۷

ج. لمس و چسبیدن به کعبه: نیز شایسته است زائر پس از طواف، خود را به بیت چسباند و پرده کعبه را بگیرد و گونه راست را بر آن گذارده، بگوید: یا رب البیت العتیق...^۸

د. طواف نیابتی*: پس از طواف حج، گزاردن طواف و نماز به نیابت از یکایک والدین، همسر، خویشاوندان و همشهریان یا اکتفا به یک طواف و نماز برای همه، کاری است سزاوار که سفارش شده است. مستحب

۱. جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۲۷۲، ۲۷۴.

۲. جامع احادیث الشیعه، ج ۱۱، ص ۲۷۴، ۲۷۶.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۳۶۶؛ الجامع للشرایع، ص ۲۳۰؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۷۳.

۴. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۱۶۹.

۵. ما لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۳۰-۵۳۱؛ بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۱۹۰.

۶. احیاء علوم الدین، ج ۲، ص ۶۷؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۵۹، ۴۵۵؛ ج ۱۱، ص ۲۷۷.

۷. الکافی، ج ۴، ص ۴۱۲.

۸. احیاء علوم الدین، ج ۳، ص ۶۹.

مستحب است.^۸

◀ **و. وداع با کعبه:** هنگام وداع با خانه خدا، برخی آداب مستحب است؛ از جمله طواف وداع* و استلام رکن حجر و رکن یمانی در هر دور، خواندن دعا و حمد و ثنای بسیار و فرستادن درود بر پیامبر و خاندانش، رفتن کنار چاه زمزم و نوشیدن آب آن، خواندن دو رکعت نماز پشت مقام ابراهیم، مسح حجرالاسود و کشیدن دست به صورت، مسح در خانه کعبه، سجده طولانی برابر در مسجد الحرام، و بیرون آمدن از باب حناطین مقابل رکن شامی^۹ و چشم دوختن به کعبه تا جایی که از دیدگان پنهان شود.^{۱۰}

◀ آداب اختصاصی مدینه و زیارت

پیامبر ﷺ: از آداب زیارت این شهر آن است که زائر در یک فرسخی آن کنار مسجد شجره در معرس النبی فرود آمده، دو رکعت نماز بگزارد و با آب چاه حره غسل کند و بهترین و پاکیزه ترین لباس هایش را بپوشد و خود را خوشبو کند و با زمزمه دعای: «بسم الله ماشاء الله لا قوه الا بالله...» وارد شهر شود و در مسیر بر پیامبر خدا ﷺ درود فرستد^{۱۱} و در همه لحظات

دیگر انجام دادن ۳۶۰ طواف هنگام حضور در مکه است.^۱ (← طواف)

◀ **ه. ورود به داخل کعبه:** ورود به کعبه مستحب^۲ و بنا به روایاتی سبب شمول رحمت الهی است. آن گاه در آمدن از کعبه به مثابه بیرون آمدن از گناهان است.^۳ برای این کار آدابی مانند غسل ورود به کعبه، ورود با پای برهنه، و خواندن برخی دعاها و نماز درون کعبه سفارش شده است.^۴ نیز شایسته است زائر پیش از ورود، مقداری آب زمزم بر خود ریزد و هنگام ورود کنار در خانه ایستاده، حلقه را بگیرد و دعای مخصوص را بخواند.^۵ همچنین چسبیدن به پرده کعبه و خواندن دعای و پوشش قرار دادن برای کعبه از اعمال مستحب آن است.^۶

اما اگر کسی نتواند به کعبه وارد شود، ورود به حجرت اسماعیل فضیلت دارد که جزئی از کعبه به شمار می رود و خواندن نماز در آن

۱. الکافی، ج ۴، ص ۴۲۱-۴۲۲؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۹۷، ص ۴۶۰-۴۶۲.
۲. المقنع، ص ۲۲۶؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۶۸؛ نیل الاوطار، ج ۵، ص ۱۶۶.
۳. المقنعه، ص ۴۴۵؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۷۰.
۴. الهدایه، ص ۲۵۲؛ المهذب، ج ۱، ص ۲۶۳؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۷۲.
۵. الکافی، ج ۴، ص ۵۲۷-۵۳۰؛ وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۷۰-۳۷۸.
۶. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۶۰؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱۰، ص ۷۴.
۷. وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۳۲۳-۳۲۴؛ بحار الانوار، ج ۱۵، ص ۱۳۴.

۸. فقه السنه، ج ۱، ص ۷۰۹.

۹. الوسیله، ص ۱۹۱؛ مغنی المحتاج، ج ۱، ص ۵۱۳؛ مستدرک

الوسائل، ج ۱۰، ص ۱۶۳.

۱۰. احیاء علوم الدین، ج ۳، ص ۸۱.

۱۱. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۵-۵۶۶؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۹۱.

و حالات، خضوع و خشوع کامل داشته، با طمأنینه و وقار تمام گام بردارد.^۱

مجاورت و اقامت در مدینه، سه روز روزه گرفتن، اعتکاف، عبادت بسیار، صدقه دادن، مراقب رفتار خود بودن و دوری از گناه در زمره مهم ترین آداب مدینه‌اند.^۲ هنگام بیرون رفتن از مدینه نیز غسل کردن و رفتن نزد قبر پیامبر ﷺ و وداع با ایشان^۳ و نیز وداع با قبور ائمه بقیع علیهم السلام همراه با دعای بسیار مستحب است.^۴

بیشتر فقها و دانشمندان مذاهب اسلامی زیارت قبر پیامبر اکرم ﷺ را مستحب و از بهترین اعمال و عبادات شمرده و برخی نیز بر استحباب آن ادعای اجماع کرده‌اند.^۵ حتی شماری از فقیهان شیعه و سنی با استناد به روایاتی، زیارت^۶ قبر رسول خدا ﷺ را به ویژه پس از حج واجب شمرده‌اند.^۶ درباره آداب زیارت پیامبر ﷺ کتاب‌های فراوان نگاشته شده که از اهتمام مسلمانان و دانشمندان اسلامی به این موضوع نشان دارد.

برخی از آداب به زیارت مسجدالنبی

اختصاص دارد. شایسته است زائر پیش از ورود، لباس‌های پاکیزه و سفید رنگ پوشیده، خود را خوشبو کند و در حالی که سر به زیر انداخته، بدون توجه به اطراف با آرامش و وقار و گام‌های کوتاه به مسجد رود^۷ و کنار در مسجد با خضوع و خشوع اذن دخول بخواند و هنگام درون شدن و بیرون آمدن بسیار صلوات فرستد.^۸ نیز ورود از باب جبرئیل^{*} بر دیگر ورودی‌های حرم ترجیح دارد.^۹ خواندن نماز تحیت مسجد و گزاردن نماز فراوان در روزه مبارک و نماز نهادن نزد ستون ابولبابه (ستون توبه)^{۱۰} و خواندن نمازهای واجب و شب زنده‌داری در مسجد سفارش شده است.^{۱۱}

مهم ترین آداب زیارت مسجد پیامبر ﷺ عبارت‌اند از: لمس و بوسیدن حجره شریف، خواندن زیارت مخصوص و سلام به پیامبر گرامی ﷺ از طرف خود و والدین و خانواده و دوستان و سفارش کنندگان، کشیدن دست‌ها بر قبر پیامبر و خواندن دعای مخصوص^{۱۲}،

۷. مصباح المتعبد، ص ۷۰۹-۷۱۰؛ اتحاف الزائر، ص ۴۶.

۸. کامل الزیارات، ص ۵۰-۵۱؛ اتحاف الزائر، ص ۵۷.

۹. المزار، ص ۵۴.

۱۰. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۸۶؛ الوسیله، ص ۱۹۷؛ الدروس،

ج ۲، ص ۲۰؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۷۳.

۱۱. اتحاف الزائر، ص ۸۴.

۱۲. احیاء علوم‌الدین، ج ۳، ص ۸۳؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۷۵؛ اتحاف

الزائر، ص ۵۲، ۵۶.

۱. المقننه، ص ۴۹۴.

۲. المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۸۶؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۷۱-۲۷۵.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۳؛ کامل الزیارات، ص ۶۸؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۸۰-۲۸۱.

۴. مصباح المتعبد، ص ۷۱۴؛ المبسوط، طوسی، ج ۱، ص ۳۸۶.

۵. الحدائق، ج ۱، ص ۴۰۳.

۶. الحدائق، ج ۱، ص ۴۰۱.

گفت و گوهای دنیایی سفارش شده است.^۸ توصیه به آهسته سخن گفتن، از مظاهر آرامش و وقار در مسجد نبوی است که به آیه ۲ حجرات/۴۹ مستند است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾.^۹ آهسته سخن گفتن چنان که در زمان زندگی ایشان برای حفظ حرمت توصیه شده، در حرم ایشان نیز مطلوب است.^{۱۰}

افزون بر مسجد پیامبر، زیارت دیگر مکان‌های مقدس مدینه نیز از آداب این شهر است؛ مانند زیارت امامان مدفون در بقیع: امام حسن مجتبی (علیه السلام)، امام سجاد (علیه السلام)، امام محمد باقر (علیه السلام) و امام جعفر صادق (علیه السلام)^{۱۱} با همان آدابی که برای زیارت مزار معصومان در منابع روایت و دعا آمده است؛ از جمله غسل و طهارت، پوشیدن جامه‌های پاک و پاکیزه، خوشبو شدن، خواندن اذن دخول^{۱۲}؛ نیز زیارت فاطمه بنت اسد مادر امیر مؤمنان (علیه السلام)، عباس بن عبدالمطلب، عقیل، عبدالله بن جعفر، همسران پیامبر، دختران پیامبر، ابراهیم فرزند

رفتن روبه‌روی مزار و توسل به ایشان و شفاعت خواهی از وی^۱، خواندن شهادتین نزد استوانه‌ای که طرف راست قبر قرار گرفته و جایگاه سر مطهر پیامبر است^۲، لمس منبر و تبرک جستن از آن و تضرع و حاجت‌خواهی کنار آن^۳، گزاردن دو رکعت نماز و سجده در روضه میان قبر و منبر^۴، رفتن به سوی حجره شریف و کشیدن دست بر ضریح و بوسیدن آن و گفتن «السلام علیک یا نبی الله...»^۵ و زیارت حضرت فاطمه (علیه السلام) در روضه یا خانه خودش کنار مرقد پیامبر یا قبرستان بقیع.^۶ نیز مستحب است زائر به روضه، میان قبر مطهر و منبر، رود و دو رکعت نماز بگزارد و سجده شکر به جا آورد. سپس به سمت حجره شریف رود و دست بر ضریح کشد و آن را ببوسد و گوید: «السلام علیک یا نبی الله...»^۷.

همچنین پرهیز از بلند کردن صدا هنگام خواندن زیارت و نیز دوری از سخن بیهوده و

۱. احیاء علوم‌الدین، ج ۲، ص ۸۲؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۷۴؛ اتحاف الزائر، ص ۸۴.
۲. کامل زیارات، ص ۴۹؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۶۶-۲۶۹.
۳. اتحاف الزائر، ص ۵۰؛ جامع السعادات، ج ۳، ص ۳۲۱.
۴. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۳؛ کامل زیارات، ص ۵۵؛ تهذیب، ج ۶، ص ۱۱.
۵. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۳؛ کامل زیارات، ص ۵۵؛ تهذیب، ج ۶، ص ۱۱.
۶. الکافی، ج ۱، ص ۴۶۱؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۸۷-۲۸۹.
۷. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۳؛ کامل زیارات، ص ۵۵-۵۶؛ تهذیب، ج ۶، ص ۱۱.

۸. اتحاف الزائر، ص ۴۶.

۹. اتحاف الزائر، ص ۱۰۹.

۱۰. اتحاف الزائر، ص ۱۱۵-۱۱۶؛ بحار الانوار، ج ۳۱، ص ۸۸.

۱۱. احیاء علوم‌الدین، ج ۳، ص ۸۴؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۷۵؛ اتحاف

الزائر، ص ۹۰.

۱۲. النهایه، ص ۲۸۷؛ مصباح‌المتجهد، ص ۷۰۹-۷۱۲.

پیامبر ﷺ، اسماعیل فرزند امام صادق ﷺ، عمه‌های پیامبر، حلیمه سعدیه، ام‌البنین در بقیع و زیارت شهدای احد و حمزه در اُحد.^۱

زیارت برخی مساجد و گزاردن نماز و خواندن دعا در آن‌ها نیز مستحب است؛ از جمله: مسجد قبا (نخستین مسجد در اسلام که به دست پیامبر ﷺ ساخته شد)، مسجد فضیخ یا ردالشمس که پیامبر در آن نماز خواند، مسجد احزاب یا فتح که پیامبر روز احزاب در آن دعا کرد، مسجد سلمان، مسجد قبلتین که تغییر قبله در آن صورت گرفت، مسجد احد، مسجد امیر مؤمنان ﷺ محاذی قبر حمزه، و مسجد مباحله.^۲

زیارت یادبودهای مقدس دوره صدر اسلام از جمله مشربه ام ابراهیم* در حومه مدینه، حجره ماریه قبطیه مادر ابراهیم پسر رسول خدا ﷺ که مسکن و محل نماز پیامبر بوده، و قبور شهدای احد به‌ویژه حضرت حمزه نیز از آداب زیارت مدینه است.^۳

◀ منابع

اتحاف الزائر: ابن عساکر (م. ۶۸۶ق.)، به کوشش

۱. المجموع، ج ۸، ص ۲۷۵-۲۷۶؛ اتحاف الزائر، ص ۸۴-۹۲؛ الدروس، ج ۲، ص ۲۰-۲۱.
۲. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۱-۵۶۲؛ نک: المجموع، ج ۸، ص ۲۷۶؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۷۵-۲۷۸.
۳. الکافی، ج ۴، ص ۵۶۱-۵۶۲؛ اتحاف الزائر، ص ۹۳؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۲۷۵-۲۷۸.

شکری، بیروت، دار الارقم؛ الاحتجاج: ابومنصور الطبرسی (م. ۵۲۰ق.)، به کوشش سید محمد باقر، دار النعمان، ۱۳۸۶ق؛ احیاء علوم الدین: الغزالی (م. ۵۰۵ق.)، بیروت، دار الکتب العربی؛ اعمال الحرمین: علی بن منصور المرهون، دار الهدی، ۱۴۲۲ق؛ الاقتصاد الهادی: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش حسن سعید، تهران، مکتبه جامع چهل ستون، ۱۴۰۰ق؛ بحار الانوار: المجلسی (م. ۱۱۱۰ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ البحر الرائق: ابونجیم المصری (م. ۹۷۰ق.)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ بحر العلوم: السمرقندی (م. ۳۷۵ق.)، به کوشش محمود مطرحی، بیروت، دار الفکر؛ تاریخ المدینة المنوره: ابن شنبه النمیری (م. ۲۶۲ق.)، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ تحریر الاحکام الشرعیه: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)، به کوشش بهادری، قم، مؤسسه الامام الصادق ﷺ، ۱۴۲۰ق؛ تذکره الفقهاء: العلامة الحلی (م. ۷۲۶ق.)، آل البيت ﷺ، قم، ۱۴۱۴ق؛ تهذیب الاحکام: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش موسوی و آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش؛ الثمر الدانی: الآبی الازهری (م. ۱۳۳۰ق.)، بیروت، المکتبه الثقافیه؛ جامع احادیث الشیعه: اسماعیل معزی ملابری، قم، المطبعة العلمیه، ۱۳۹۹ق؛ جامع السعادات: محمد مهدی النراقی (م. ۱۲۰۹ق.)، به کوشش کلانتر، نجف، دار النعمان؛ جامع المقاصد: الکرکی (م. ۹۴۰ق.)، آل البيت ﷺ، قم، ۱۴۱۱ق؛ جامع عباسی: العاملی البهائی (م. ۱۰۳۱ق.)، تهران، مؤسسه فراهانی؛ الجامع للشرایع: یحیی بن سعید الحلی (م. ۶۹۰ق.)، به کوشش گروهی از فضلاء، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۵ق؛ جمهره اللغه: ابن درید (م. ۳۲۱ق.)، به کوشش رمزی بعلبکی، بیروت، دار العلم

الطوسي (م. ٤٦٠ ق.)، به كوشش بهبودی، تهران، المكتبة المرتضوية؛ **المبسوط**: السرخسی (م. ٤٨٣ ق.)، بيروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ ق؛ **المجموع شرح المذهب**: النووی (م. ٤٧٦ ق.)، دار الفكر؛ **المرشد الى الكتاب المقدس**: بيروت، دار الكتاب المقدس - مجلس كنائس الشرق الاوسط، ٢٠٠٠ م؛ **المزار الكبير**: محمد بن المشهدی (م. ٦١٠ ق.)، به كوشش القیومی، قم، النشر الاسلامی، ١٤١٩ ق؛ **مستدرک الوسائل**: النوری (م. ٣٢٠ ق.)، بيروت، آل البيت (ع)، ١٤٠٨ ق؛ **مستند الشیعه**: احمد النراقی (م. ١٢٤٥ ق.)، قم، آل البيت (ع)، ١٤١٥ ق؛ **مصباح المتعجد**: الطوسی (م. ٤٦٠ ق.)، بيروت، فقه الشیعه، ١٤١١ ق؛ **المعتمد فی شرح المناسک**: محاضرات الخوئی (م. ١٤١٣ ق.)، الخلیجی، قم، مدرسة دارالعلم، ١٤١٠ ق؛ **معجم الفاظ الفقه الجعفری**: احمد فتح الله، الدمام، ١٤١٥ ق؛ **معجم لغة الفقهاء**: محمد قلجی، بيروت، دار النفائس، ١٤٠٨ ق؛ **مغنی المحتاج**: محمد الشربینی (م. ٩٧٧ ق.)، بيروت، دار احیاء التراث العربی، ١٣٧٧ ق؛ **المقنع**: الصدوق (م. ٣٨١ ق.)، قم، مؤسسة الامام الهادی (ع)، ١٤١٥ ق؛ **المقنعه**: المفید (م. ٤١٣ ق.)، قم، نشر اسلامی، ١٤١٠ ق؛ **من لا یحضره الفقیه**: الصدوق (م. ٣٨١ ق.)، به كوشش غفاری، قم، نشر اسلامی، ١٤٠٤ ق؛ **مناسک الحج**: السيد محمدرضا گلپایگانی (م. ١٤١٤ ق.)، قم، دار القرآن الکریم، ١٤١٣ ق؛ **الموسوعة الفقهية الميسره**: محمد علی الانصاری، قم، مجمع الفكر الاسلامی، ١٤١٥ ق؛ **المهذب**: القاضي ابن البراج (م. ٤٨١ ق.)، به كوشش مؤسسة سيدالشهداء (ع)، قم، نشر اسلامی، ١٤٠٦ ق؛ **نزهة الناظر**: يحيى بن سعيد حلی (م. ٦٨٩ ق.)، به كوشش حسینی و واعظی، نجف، مطبعة

للملايين، ١٩٨٧ م؛ **جواهر الكلام**: النجفی (م. ١٢٦٦ ق.)، به كوشش قوچانی و ديگران، بيروت، دار احیاء التراث العربی؛ **الحج و العمرة فی الكتاب و السنه**: ری شهری، قم، دار الحديث، ١٣٧٦ ش؛ **الحدائق الناضرة**: يوسف البحرانی (م. ١١٨٦ ق.)، به كوشش آخوندی، قم، نشر اسلامی، ١٣٦٣ ش؛ **الخراج والخراج**: الراوندی (م. ٥٧٣ ق.)، قم، مؤسسة الامام المهدي (ع)، **الدروس الشرعية**: الشهيد الاول (م. ٧٨٦ ق.)، قم، نشر اسلامی، ١٤١٢ ق؛ **الرسائل العشر**: الطوسی (م. ٤٦٠ ق.)، قم، النشر الاسلامی؛ **سبل الهدی**: محمد بن يوسف الصالحی (م. ٩٤٢ ق.)، به كوشش عادل احمد و علی محمد، بيروت، دار الكتب العلمیه، ١٤١٤ ق؛ **صهباي حج**: جوادی آملی، قم، اسراء، ١٣٧٧ ش؛ **العين**: خليل (م. ١٧٥ ق.)، به كوشش المخزومی و السامرائی، دار الهجرة، ١٤٠٩ ق؛ **غنائم الايام**: ميرزا ابوالقاسم القمی (م. ١٢٢١ ق.)، به كوشش تبريزيان، مكتب الاعلام الاسلامی، ١٤١٧ ق؛ **فرهنگ فارسی**: معين (م. ١٣٥٠ ش.)، تهران، اميركبير، ١٣٧٥ ش؛ **فقه السنه**: سيد سابق، بيروت، دار الكتاب العربی؛ **القاموس الفقهي لغة و اصطلاحاً**: سعدی ابوجيب، دمشق، دار الفكر، ١٤١٩ ق؛ **الكافي**: الكليني (م. ٣٢٩ ق.)، به كوشش غفاری، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٧٥ ش؛ **كامل الزيارات**: ابن قولويه القمی (م. ٣٦٨ ق.)، به كوشش القیومی، قم، نشر الفقاهه، ١٤١٧ ق؛ **الكشاف**: الرمخشري (م. ٥٣٨ ق.)، مصطفى البوابی، ١٣٨٥ ق؛ **كنز العمال**: المتقى الهندي (م. ٩٧٥ ق.)، به كوشش صفوة السقاء، بيروت، الرساله، ١٤١٣ ق؛ **لغت نامه**: دهخدا (م. ١٣٣٤ ش.) و ديگران، تهران، مؤسسه لغتنامه و دانشگاه تهران، ١٣٧٣ ش؛ **المبسوط في فقه الاماميه**:

الأداب، ۱۳۸۶ق؛ **النهايه: الطوسی** (م. ۴۶۰ق.)، به کوشش آغا بزرگ تهرانی، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۰ق؛ **نیل الاوطار: الشوکانی** (م. ۲۵۵ق.)، بیروت، دار الجیل، ۱۹۷۳م؛ **وسائل الشیعه: الحر العاملی** (م. ۱۱۰۴ق.)، به کوشش ربانی شیرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق؛ **الوسیلة الی نیل الفضیله: ابن حمزه** (م. ۵۶۰ق.)، به کوشش محمد الحسون، قم، مکتبه النجفی، ۱۴۰۸ق؛ **الهدایه: الصدوق** (م. ۳۸۱ق.)، قم، مؤسسه الامام الهادی علیه السلام، ۱۴۱۸ق.

محمود گودرزی

آدم ﷺ: انسان نخست، نخستین حج گزار، و احتمالاً بنیان گذار کعبه

این نام در قرآن و عهدین برای نخستین انسان به کار رفته و با اندک تفاوتی، افزون بر عربی در دیگر زبان‌های سامی مانند فینیقیایی، عبری، سریانی و مندایی آمده و علاوه بر اسم خاص به صورت اسم جنس معادل واژه انسان کاربرد یافته است.^۱

در مبدأ اشتقاق آدم و معنای آن، اختلاف است. گروهی از واژه پژوهان و مفسران کتاب مقدس، اصلش را عبری یا سریانی و ریشه آن را واژه «آدم» - مؤنث: «آدمه» - به معنای زمین،

۱. واژه‌های دخیل، ص ۱۰۶-۱۰۷.

خاک، یا خاک سرخ دانسته و به کاربرد این دو واژه در سفر پیدایش^۲ استناد کرده‌اند.^۳ اما برخی از لغویان مسلمان آن را از ریشه عربی مشتق دانسته و درباره مبدأ اشتقاق آن احتمال‌هایی را یاد کرده‌اند^۴ که نزدیک به معنای عبری و سریانی است. ریشه‌های مشابه این واژه با معانی نزدیک به مفاهیم پیش گفته، در زبان‌های بین‌النهرینی کهن نیز گزارش شده‌اند^۵ که از پیشینه کهن این ریشه و اشتراک کاربرد آن در شماری فراوان از زبان‌های سامی حکایت دارد.

ادیان ابراهیمی و نیز دیگر دین‌ها و آیین‌های اقوام سامی، سرگذشت نسبتاً مشابهی را در آفرینش و استقرار انسان نخستین در زمین روایت کرده‌اند. در قرآن کریم (برای نمونه: بقره/۲، ۳۰-۳۸؛ اعراف/۷، ۱۹-۲۵) و عهد عتیق^۶ داستان حضرت آدم از چگونگی خلقت از خاک و شکل‌گیری بدن و دمیدن روح در او به تفصیل بیان شده که درباره هر یک از این مراحل و ابعاد مختلف آن به ویژه موضوع آفرینش یکباره یا تدریجی، آرای

۲. نک: کتاب مقدس، پیدایش، ۱: ۷.

۳. تفسیر الكتاب المقدس، ج ۱، ص ۱۴۸؛ واژه‌های دخیل، ص ۱۰۶-۱۰۷.

۴. العین، ج ۸، ص ۸۸؛ الصحاح، ج ۵، ص ۱۸۵۸-۱۸۵۹؛ معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۷۱-۷۲، «آدم».

5. Judaica, vol2, p235.

۶. کتاب مقدس، سفر پیدایش، ۱: ۲۶-۳۰: ۲.